
Nemzetek istenei. Vallási emlékezeti alakok Szerbiában, Bulgáriában és Makedóniában 1944-ig

A különböző emlékezetkultúrák kutatásának valóságos konjunktúráját (Hochkonjunktur) lehet tapasztalni az utóbbi években: ezzel a mondattal indítja monográfiájának fejtegetéseit a szerző. Álláspontját valóban megerősíthetjük, az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*, *Erinnerungsorte*) kutatásának mára már közismert és bőséges szakirodalma áll rendelkezésünkre a legkülönbözőbb európai nyelveken. Ebből a történettudományi trendből egy önálló sodó szakterület kiválásának lehetünk ezúttal tanúi: a vallási emlékezet kiemelkedő személyiségei, a felekezeti, nemzeti és etnikai identitástudatot formáló alakjai immár autonóm kutatási irány témájává váltak, s ennek a felfogásnak a jegyében most egy impozáns monográfia mutatja be a Balkán középső területein máig eleven ilyen jellegű kultuszok történetét. A kötet szerzője, *Stefan Rohdewald* a Justus Liebig Universität Giessen professzora, szakterülete a délkelet-európai történelem, korábban már munkatársa volt egy hasonló szempontú nagyívű vállalkozásnak (*Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*, Berlin, De Gruyter, 2013).

A kötet kronologikus rend szerint három nagy egységre tagolódik: az első a kezdetektől a XVIII. század végéig tekinti át a kultuszok keletkezését *Szent tanítók, uralkodók és fővárosok* címmel, a felsorolt fogalmakat a szerző e korszaknak – a homogén nemzeti felekezeti kultúrák kialakulási idejének – médiumaiként értelmezi. A második egység a hosszú XIX. századot tárgyalja, ez a szerző jellemzése szerint az ázsiai igától (*asiatisches Joch*) megszabaduló, európai keresztény öntudatra ébredő balkáni népek kultuszigényének kielégítését hozó időszak, amelyben a több száz vagy éppen ezeréves múlt felidézése a kollektív identitást erősítő tényezők egyike lett. Végül a harmadik nagy fejezet az 1918 és 1944 közé eső évtizedek emlékezetkultúrájának krónikája, amely ebben a koncepcióban a szóban forgó nemzetek vallási kultuszfigurái által történő mozgósításának és szakralizálásnak kora. Az időrendi áttekintést nyújtó fejezetek tanulságosan mu-

tatják be az egyes korszakok eltérő értékvilágát, az emlékezet mozgását a kultuszteremtés terén. A fejtegetéseket végül egy olyan összegzés zárja le, amely az emlegetett személyeket csoportosítja, és ezáltal helyezi el az egész jelenséget európai kontextusban.

A részletesen bemutatott történelmi személyek közt érthető módon az első helyen szerepel a görög–szláv lakosságú Thesszalonikiban született testvérpár, Kyrill (Konstantin) és Method, akiket haláluk után igen hamar szentté avattak. 860 körül a bizánci császár a két testvért missziós megbízatással a kazárok közé küldte a Fekete-tenger partjára. 863-ban új feladatot kaptak: Rastislav morva fejedelem kérésére Morvaországba mentek, ahová magukkal vitték azokat a perikopákat és liturgikus szövegeket, amelyeket görögből ők fordítottak ószláv nyelvre, és lejegyzésükhöz ők állították össze az írásjeleket (a glagolita ábécét, amelyből a cirill írásbeliség kifejlődött), ezzel a szláv egyházi kultúrának mindmáig nagyra becsült megalapozóivá váltak.

Az utánuk következő ifjabb generációt tanítványaik jelentették: Ohridi Naum (830–910) és Ohridi Kliment (Kelemen, 840–916), nekik köszönhető az első írásos megemlékezések a testvérpárról, az ő műveik a legkorábbi források Kyrill és Method tetteiről, elkötelezett ortodox keresztény mentalitásukról. Naumot a bolgárok misszionáriusának, apostolának tartják, szülőhelyén, Ohridban óegyházi szláv nyelvű iskolát, majd kolostort alapított, halála után az ortodox egyház szentté avatta. Ugyanúgy társát is: Kliment Ohrid első érseke lett, róla nevezték el a XIX. században alapított szófiai egyetemet (magyarul: Ohridi Szent Kelemen Egyetem). A monográfia részletesen elemzi azokat a szövegeket, amelyekben kikristályosodtak a szentté avatott szláv apostolok karakterjegyei, s azok a későbbi kultuszokban is meghatározó szerepet kaptak. A sort Theophylaktos, Ohrid görög–bizánci érseke folytatta a XII. században, amikor Kliment hagiográfiáját írta meg, folytatva a tradíciót. Mint Rohdewald kifejti, a bizánci szerző „bulgarizálta” a szláv szenteket, azaz tevékenységük magasztalásában a bolgárok krisztianizálása kapott meghatározó hangsúlyt.

A további, rendkívül alapos fejtegetésekben a szerző sorra veszi azokat a forrásokat, amelyek megőrik az egyes szentek életrajzát, kialakítva liturgikus kultuszukat, majd ikonográfiájukat is. Mivel a vizsgált térségben etnikumok, nyelvek, vallások, politikai csoportok sokasága élt (s él mindmáig) egymás mellett vagy éppen egymással keveredve, így állandó törekvés mutatkozik az egyes kiemelkedő személyiségek kisajátítására, a saját kulturális örökség részévé asszimilálására. A bizánci fennhatóság alatt, a hatalom árnyékában élnek tovább ezek a kultuszok, olykor transzzenikus

távlatokba növelve alakjukat, máskor viszont az egy-egy etnikumhoz kötés törekvése figyelhető meg a forrásokban.

Az ábrázolt folyamatokban gyakran kapott szerepet az ereklyékért folyó rivalizálás, a szentéletű, gyakran csodatévő személyek tetemei, csontmaradványai felértékelődtek, a fontosabb egyházi centrumok számottevő erőfeszítéseket tettek ilyenek megszerzésére. Magyar vonatkozású kuriózum, hogy III. Béla király 1183-ban zsákmányként hozta el Ivan Rilszki (Rilai Szent János, 876–946) ereklyéit Esztergomba, ami azt jelzi, hogy a bolgár remete tisztelete már – a szerző szavaival – „transzetenikus és transzkulturális” jelenséggé vált. A római orientációjú esztergomi érsek ellenkezése után viszont visszaszállították az ereklyét Bulgáriába, Veliko Tarnovába, ahol csodás gyógyulásokat regisztráltak, s előbb a néphit, majd írásos legendák növelték hírét. Végül a rilai kolostor egykori alapítójából Bulgária védőszentje, a bolgár vallásos emlékezet egyik reprezentáns alakja lett, maga a kolostor pedig „a bolgárság Pannonhalmája”, nemzeti öröksége. Rohdewald részletesen áttekinti azokat a szövegeket, amelyek folyamatosan újrafogalmazták a legendákat, s ezáltal fokról fokra emelték a szent népszerűségét.

Önálló alfejezet foglalkozik a szerbek nemzeti szentjeivel, a Nemanjadinasztia tagjaival. Az apa, Stefan Nemanja (1113–1199) nagyzsupán a bizánci császártól, I. Komnenos Manueltól viszonylagos önállóságot kapott a szerb törzseket egyesítő terület kormányzására, idős korára azonban vallásos érzelmeinek hatására kolostorba lépett és a Simon nevet vette fel szerzetesként. Életrajzát (*Litija svetog Simeona*) fia írta meg, ez volt az első lépés az emlékezeti alakká emelése terén. Fia, Rasko Nemanjić (1174–1236) folytatta a szerbek vallásos tudatának és etnikai összetartozásának erősítését, ő lett Szent Száva (Szveti Szava) néven az önálló szerb ortodox egyház megalapítója, első érseke, a szerb államiság megteremtője, a szerb egyházi nyelv és irodalom létrehozója. Száva eredetileg bizánci műveltséggel rendelkezett, a legfontosabb liturgikus szövegeket és kolostori szabályzatokat ültette át görögből szerbre, így pl. az Athos hegyén általa alapított Hilandari kolostor reguláit (*Hilandari Tipikon*) és számos egyéb szöveget.

Mivel azonban Rohdewald monográfiájának nem a történeti események felmondása, hanem az emlékezetkultúra kiformalódásának nyomon követése a feladata, ezért a tárgyalás centrumába a szövegek (és művészeti ábrázolások) révén konstruálódó identitás megvilágítása kerül. Szveti Szava estében ennek első markáns illusztrációja Domentija által megfogalmazott *Víta* (1242–1253), amelyben a Hilandar kolostorbeli szerzetes az egyházalapító élettörténetét megírta. Ebben Szávát népe új fényre hozójának, megvilágosító fáklyájának nevezi, aki a szerb haza megszervezője, megújítója

is egyben, sőt szabadító Mózese, a második Izrael megteremtője. A „Jesse gyökere”, „Jesse fája” metaforával igyekezett szakralizálni az országalapító gesztust. Ez a beállítás, ez a hangütés megalapozta a későbbi Száva-kultust, nem véletlen, hogy a következő évszázadokban egyre erősebb hangsúlyokkal Szerbia védőszentjeként, államalapítójaként, nemzeti identitásának megtestesítőjeként kezdték őt tisztelni.

Rohdewald rendkívül alapos elemzései természetesen azt is érzékeltetik, hogy a kultuszok története korántsem mutat valamiféle egyenes vonalú fejlődést, noha az egymást követő és egymás retorikáját átvevő, a laudációs alakzatokat fokozó szövegek összefüggései nyilvánvalóak. Az évszázadok során azonban a kultuszok intenzitásában törések, elhalványulások, olykor erőszakos eltörlésükre irányuló kísérletek is mutatkoznak. Száva esete is tipikus példája ennek: ereklyéit ugyanis 1594-ben a török hódítás során Szinán basa a mileševai nyughelyről kidobatta és nyilvánosan elégettette, megbosszulva így a korábbi szerb felkelést. Azonban a szent ország- és egyházalapító tisztelete ekkorra már olyan erősen meggyökeresedett, hogy az első alkalommal újjáépítették az emlékhelyet és a nemzeti szent tisztelete még csak erősödött a viszontagságos események után.

A továbbiakban a monográfia bemutatja a rigómezei csatában elesettek mártírként való tisztelésének dokumentumait, majd pedig a kanonizált szerb és bolgár egyházfők (I. Joachim bolgár pátriárka, valamint a szerb érsekek Arsenije, Jevstatiye, Nikodim és Jefrem) tisztelésének kialakulását mind a populáris emlékezet, mind az értelmiségi elit írásművei segítségével.

A kötet második egysége a szentkultuszoknak a hosszú XIX. század folyamán keletkező újraértelmezéseit, új kontextusba illesztéseit kíséri végig. Egyre erőteljesebben hangsúlyozódik ekkor már a szentek országalapító, etnikai identitást teremtő hatása, Száva tisztelete például a Szerbia határain kívül élő összes szerb védőszentje lesz, éljenek azok bár az oszmán birodalomban vagy éppen az Osztrák–Magyar Monarchia területén. Rilai János a bolgárok iskolai szentjévé (Schulheiliger) lesz, az oktatási intézmények sorra rendelik meg az őt ábrázoló műalkotásokat. Kyrill és Method már egyenesen a pánszlávizmus szimbolikus alakjává emelkedik, tisztelésük Bulgáriában, Szerbiában és Makedóniában egyaránt fellendült, de még Horvátországban is megjelentek a nyomai. Ohrid és Kliment a „szlávság megváltója”, a „bulgár nacionalizmus kovácsa”, a „bulgár karakter alfája és omegája” jelzőket kapta. Egymást követték a balkán népeinek jubileumi ünnepei, amelyek az egyház- és kultúraalapító szentek sok száz (vagy éppen félezer) éves évfordulóin nemzettudatukat erősítő rendezvényekké lettek. Az I. világháború elő-

estéjén ez a szakralizált nemzettudat gyakran a militarizáció eszközévé vált.

A monográfia harmadik nagy egysége már a világháború utáni emlékezetkultúra jelenségeit veszi sorra. Ebben meghatározó szerepet játszott Nagy-Jugoszlávia létrejötte, amely új dimenziókat mozgósított. Rohdewald vizsgálódásai egyrészt az egységesítő törekvéseket mutatják be, amelyek révén a politikai vezetés „jugoszláv emlékezetfigurákként” igyekezett interpretálni a korai egyházfők, dinasztikus szentek, csodatévő doktorok, remeték és kolostoralapítók alakját. Ez a törekvés azonban nem sok sikerrel járt, mivel az egyes etnikumok, régiók, vallási közösségek továbbra is igyekeztek egyedüli vagy legalább is leghitelesebb örökösökként feltüntetni magukat.

A fejtegetéseket 28 illusztráció kíséri, amelyek Ohridi Szent Kliment 1230-ból való ábrázolásától egészen az 1930-as években megjelent újságok képanyagáig mutatják be a vallásos emlékezetkultúra művészeti alkotásait. A középkorban az ikonfestészet remekei örökítették meg a szentek képmásait, leszármazásuk útját, csodatételeiket, olykor az általuk alapított kolostorokkal a háttérben. A délszláv ikonfestők, képrók (zográfok) örökségét a barokk kor fogalmazta újra, a XVIII. századtól jelentek meg nagyobb számban a historizáló, ikonszerű festmények („ikonenähnliches Gemälde”), amelyek a balkáni népek nemzeti öntudatra ébredésének jegyében készültek. Ennek a művészeti törekvésnek egyik kiemelkedő képviselője Stanislav Dospevski (1823–1878), akinek reprezentatív festménye Kyrill és Method alakját jeleníti meg mennyei keretben, a cirill ábécé papírtekercsével a középpontban. Az újabb szentábrázolások közül kalendáriumi és újságokban közölt képek szemléltetik az emlékezetkultúra modern kori megjelenítéseit, ezeket gyakran a háborús mozgósításokra igyekezett felhasználni a mindenkori politika. Ezek a fejtegetések a XX. század történetének kutatói számára számos értékes adattal szolgálhatnak.

A kötetet igen gazdag – több mint negyven lapra terjedő – naprakész bibliográfia kíséri, amely jó alapot ad mind a részletek iránti érdeklődés kielégítésére, mind a további kutatások elősegítésére. Ezt szolgálja a nagy gondval összeállított névmutató is, amely az ilyen nagy mennyiségű (és többnyire kevésbé közismert) nevet felvonultató munka használhatóságának alapfeltétele.

Az impozáns monográfia egyetlen hiányosságaként említhetjük, hogy nincs benne egy olyan tájékoztató térkép, ami eligazítaná az olvasót a tárgyalt országok, népek és kultuszhelyek geográfiai elhelyezkedéséről. Ez már csak azért is fontos lett volna, mert a Közép-Balkánon az etnikai, val-

lási és politikai határok korántsem esnek egybe most sem, a történelemben pedig még kevésbé mondható ez el. Ha még azt is hozzátesszük, hogy a kötet sorozatának a címében épp a vizualitás hangsúlyozódik, még inkább indokolt a hiányérzetünk, amit a bőséges és pontos elemzések és ábrák csak részben tudnak pótolni. A kötet ettől függetlenül is nagy nyeresége nem csupán a balkanológiának, hanem a tágabb európai művelődéstörténetnek, politológiának és a jelenkorban is fontos szerepet játszó identitástudatok kutatásának is.

Stefan Rohdewald: Götter der Nationen. Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944 (Vallási emlékezeti alakok Szerbiában, Bulgáriában és Makedóniában 1944-ig), Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2014, 905 (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 14.)

Bitskey István